

рактер договору 1654 р. між Україною та Росією. Про автономію України можна говорити тільки з 1659 р., коли уряд Ю. Хмельницького уклав з російськими представниками новий договір ("Переяславські статті", «14 статей»). Варто було б детальніше проаналізувати окремі статті договору 1654 р., бо тоді автори б не сприйняли позицію московського уряду відносно зовнішньої політики України як остаточно узгоджену обома сторонами. Адже тут маємо справу не з остаточним варіантом — оригіналом договору, а тільки з проміжною позицією, у якій не проставлено всіх крапок над «і». Як показують результати нашого дослідження, навряд чи можна говорити про вирішеність даного важливого питання (та ще деяких) у договорі 1654 р. Сторони тоді не дійшли по цих статтях до спільного знаменника. І чи не є красномовним той факт, що Б. Хмельницький у проведенні зовнішньополітичної діяльності керувався відповідними пропозиціями, викладеними українським урядом у 1654 р., вступаючи проти волі Москви у контакти з Річчю Посполитою та Османською імперією, укладаючи союз з Швецією, котра була у стані війни з Московською державою, тощо. Занадто критично ставляться автори до діяльності І. Виговського. Шкода, що у такому суто науковому дослідженні були зняті видавцями посилання на використані джерела, іменний та географічний покажчики, книгу набрано негарним шрифтом, є у ній дрібні погрішності, друкарські помилки. Так, київський протопоп М. Гунашевський (до речі, автор «Львівського літопису» та зять І. Виговського) йменується Гунатерським (с. 178), Б. Хмельницького автори називають інколи «Богданом Михайловичем» (с. 36, 38), хоч таке звернення було нетиповим для тодішньої України.

Однак згадані недоліки не можуть суттєво вплинути на загальну позитивну оцінку роботи, яку виконано на високому професійному рівні. Це, на наш погляд, великий творчий успіх авторів і, сподіваємося, не останній. Можна тільки пошкодувати, що така важлива й потрібна книга вийшла явно замалим тиражем, що робить її майже недоступною для читачів, особливо із східної та південної України.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

І. К. Свешніков.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

Львів, вид. «Слово», 1993, 301 с.

У рецензованій праці на основі широкого кола писемних джерел та численних археологічних матеріалів, добутих в ході 20-річних розкопок під керівництвом автора, вперше ґрунтовно розповідається про одну з найвизначніших подій Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. — битву під Берестечком.

Автор детально проаналізував писемні джерела, репрезентовані офіційними документами, листами урядових і приватних осіб, щоденниками учасників битви, спогадами, хроніками та літописами. Окрему групу документів становлять зізнання полонених, донесення королівських послів до Б. Хмельницького. Заслугою автора є використання найбільш масового джерела — листів учасників та сучасників цих подій, що зберігаються в архівах Варшави, Ватикану, Відня, Києва, Гданська, Кракова, Львова, Москви, Стокгольма. Значна частина цих документів ще не була опублікована і досліджена. Критичний аналіз цих джерел дає змогу відтворити події середини XVII ст. з точністю до одного дня, а подекуди — і години. В монографії також критично й творчо використано твори хроністів — сучасників Берестецької битви — І. Пасторія, Й.-Г. Шледера, В. Кахівського, П. Шевальє, М. Бізаччіні, А. Віміні та анонімною історика, ймовірно німецького офіцера

на службі польського короля. Окремо розглядаються твори пізніших істориків — М. Грушевського, Л. Кубалі, І. Каманіна, Н. Петровського, К. Осипова, В. Голобуцького, І. Крип'яковича, Ф. Шевченка, В. Грабовецького та інших. Вдало залучаються іконографічний матеріал, твори усної народної творчості. Критичний аналіз усіх цих творів дає змогу виправити досі існуючі в українській історіографії окремі недокладності, більш детально і повно зрозуміти обставини і хід подій важливої сторінки в історії України.

У книзі детально описується хід битви, починаючи від подій 1649 р. Зіставлення думок істориків з архівними матеріалами дало змогу авторіві спростувати окремі положення дослідників і внести ясність у ряд спірних питань. Так, на нашу думку, вдалося переконливо вирішити питання щодо відсутності Б. Хмельницького під Берестечком під час облоги козацького табору шляхтою з 1 по 10 липня 1651 р. Окремі історики (Л. Кубалю) писали про «ганебну втечу Хмельницького з поля битви», інші (М. Грушевський) вважали, що Хмельницький, поїхавши слідом за ханом, щоб повернути його до місця битви, добровільно залишився з татарами, а потім уже не міг потрапити під Берестечко. І. Свешніков використав оригінальні архівні документи, зіставив їх і довів, що відсутність Б. Хмельницького на полі бою зумовлювалася тим, що він був захоплений у полон Іслам-Гіреєм III. Авторіві вдалося також зібрати усі можливі писемні матеріали щодо місця розташування і характеру укріплень козацького табору, побудованого вночі з 30 червня на 1 липня 1651 р. Жодних даних про цей табір у науковій літературі не існувало. Послідовно зображено повну картину подій під Берестечком, що дає змогу спростувати загальнопоширену думку про нищівну поразку козаків під Берестечком і загибель до 30 тисяч чоловік. Спираючись на архівні документи і свідчення шляхтичів — учасників битви, автор довів, що 10 липня І. Богун розпочав регулярний відступ козацької армії з обложеного табору, паніка виникла внаслідок неузгодженості дій козаків і селянських повстанців, а втрати козацьких військ того дня не перевищували 4 тис. чол. Таким чином, створений польською шляхтою міф про її велику перемогу над повсталим українським народом повністю розвіяний у рецензованій книзі. Тут же на підставі історичних джерел висвітлюється здебільшого замовчуваний польськими істориками факт відмови шляхти продовжувати війну, що велася в інтересах цього пануючого у Речі Посполитій класу.

І. К. Свешніков розповідає про результати археологічних розвідок і розкопок на місці битви. Слід відзначити, що тут уперше на території України було застосовано археологічну методику для дослідження місця середньовічної битви, і вперше в Європі експедиція такого роду завершилася успішно. Так, вдалося доповнити писемні джерела про битву, зокрема, уточнити локалізацію місця битви, переправи королівських військ через Стир, королівського і козацького таборів, острова, на якому героїчно оборонялися 300 козаків в останній день битви, озера, де загинув останній козак, бойового козацького табору в день битви, їхнього редути поблизу с. Плоска на Дубнівщині тощо. Розкопками, проведеними на місці переправи козацьких військ через заплаву річки Пляшівки 10 липня 1651 р., вдалося відтворити картину відступу козацьких військ через болота, виявити рештки побудованої за наказом І. Богуня греблі для відступу, віднайти кістяки загиблих на переправі козаків та їхніх коней, зібрати величезну колекцію оригінальних козацьких речей, що збереглися у торф'яному ґрунті і мають точну дату — після 10-ої години ранку 10 липня 1651 р. Ця колекція (близько 6000 експонатів) є нині унікальною на Україні. Вона допомагає реконструювати побут і озброєння українського козацтва і селянських повстанців часів Визвольної війни, обладнання козацького вершника, дає уявлення про рівень розвитку ремесла на Україні в середині XVII ст.

Вивчаючи кістяки загиблих воїнів, вчені встановили, що всі вони гинули зі зброєю в руках під час запеклого бою. Це спростовує твердження окремих істориків про те, що козаки самі топилися на переправах, ніким не переслідувані. На основі знайдених на переправі черепів антропологі відтворили скульптурні портрети козаків, які з науковою достовірністю пе-

редають їх індивідуальні риси обличчя. Одним з досягнень археологічних розкопок під Берестечком було підтвердження участі у битві донських козаків і московських стрільців, про що писемні джерела не згадують. Кількість виявлених на переправі людських кістяків наочно спростовує твердження про величезну кількість загиблих козаків: на дослідженій площі 2,6 га їх знайдено всього 91.

В окремому розділі рецензованої праці детально проаналізовано знайдені археологічні матеріали: побутові сільські речі середини XVII ст., деталі козацького одягу, особисті речі козаків, донських козаків і московських стрільців, їх гроші і коштовності, холодну і вогнепальну зброю, загальновійськове спорядження, обладнання бойового козацького коня, а також трофеї козаків — речі польської шляхти. Консервуючі властивості торфу зберегли на переправі також вироби з дерева і шкіри, яких досі на Україні більше ніде не виявлено. Завдяки цьому встановлено: козаки свою вогнепальну зброю носили у шкіряних футлярах — факт пір не відомий дослідникам. Аналіз здобутого розкопками матеріалу дає можливість розв'язку занедбаної на Україні галузі історичної науки — зброєзнавства. На переправі вдалося віднайти й побутові козацькі речі, зокрема глиняні й дерев'яні люльки, що становлять тепер еталон, за яким точно датуються їх численні випадкові знахідки. Серед інших речей можна згадати й дерев'яний апарат для «куріння» горілки, а також вироби, пов'язані з культурою — музичний інструмент, найдавнішу українську світську карикатуру, що зображає якогось пихатого шляхтича — виріб майстра-гравера з великими художніми здібностями. Значення знайденої розкопками під Берестечком колекції козацьких речей неможливо переоцінити.

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, автор доходить висновку, що козацька армія періоду Визвольної війни XVII ст. за всіма показниками (організація, тактика, озброєння, постачання), нічим не відрізнялася від тодішніх європейських. Однак, на відміну від них, формувалася не за рахунок найманців чи примусово мобілізованих шляхтичів (посполите рушення), а комплектувалася з людей, які добровільно, без будь-якої грошової винагороди, воювали за волю для українського народу. Автор наголошує також на тому, що Берестецька битва не являла собою повний розгром козацького війська, а була лише тимчасовою невдачею і не позбавила український народ прагнення вибороти волю. Через два з половиною місяці після Берестецька козацька армія під Білою Церквою становила настільки грізну для шляхти силу, що королівські гетьмани змушені були підписати з Хмельницьким мирний договір. Це суперечить прийнятій, зокрема у польській історіографії, думці про те, що «блискауча перемога шляхти» під Берестечком знищила козацьку силу і дала шляхті можливість знову запанувати на Україні, однак цієї можливості вона через свою неорганізованість не використала. В дійсності на перешкоді цьому стояла тверда воля українського народу, якого не зламала невдача під Берестечком.

Рецензована праця не позбавлена й деяких недоліків. Так, на с. 71 неточно вказані дати виїзду короля з Варшави до Любліна і розсилання ним мобілізаційних листів до шляхти (замість 13 квітня — 13 червня). Картосхеми і пояснення до них набрані дуже дрібним шрифтом, що ускладнює їх сприйняття. Та ці дрібні огріхи не знижують цінності рецензованої праці.

Заслуга автора полягає в тому, що завдяки багаторічній титанічній праці він не тільки опрацював усі доступні йому писемні джерела з багатьох країн Європи, а й вперше в історії вивчення Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. провів археологічні дослідження на місці козацької битви середини XVII ст. Він розробив методики розкопок в умовах торф'яного болота та консервації здобутих там експонатів, у тому числі з дерева і шкіри. Усе це дало йому змогу всебічно вивчити цю визначну подію в історії українського народу в усіх її аспектах, завдяки чому ми тепер знаємо про Берестецьку битву значно більше, ніж про всі інші битви періоду Визвольної війни.